

1992

FORSKNING OM TECKENSPRÅK

XVII

Brita Bergman

TECKENSPRÅKET - ETT SVENSKT MINORITETSSPRÅK

Föreläsning vid Stockholms universitets installations-
och promotionshögtidlighet den 25 september 1992

*Stockholms universitet
Institutionen för lingvistik*

Redaktörer: Inger Ahlgren
Brita Bergman

*Till minnet av
Oskar Österberg
(1885-1921)*

TECKENSPRÅKET

- ETT SVENSKT MINORITETSSPRÅK 1)

Teckenspråk är visuella-gestuelle språk som främst används av döva personer, men som i varierande grad behärskas också av hörselskadade och hörande. Sådana icke-vokala, naturliga språk är kända från samtliga världsdelar och förekommer i ett okänt antal nationella, regionala och kulturella varianter. Dövas teckenspråk är alltså inte internationellt i den bemärkelsen att det är gemensamt för alla döva i världen. Det hindrar inte att teckenspråkiga personer kan kommunicera över språkgränserna, men då genom att använda en anpassad, mer ikonisk språkform med improviserade, pantomimiska inslag. Att teckenspråken är olika beror inte på att de är manuella reproduktioner av olika talade språk. Om så vore fallet skulle Storbritannien och USA ha snarlika teckenspråk, men det amerikanska teckenspråket och det brittiska är inte ömsesidigt förståeliga och skiljer sig åt i lika hög grad som det svenska och det amerikanska.

Det saknas i stort sett kunskaper om de tecknade språkens uppkomst, deras historia och eventuella släktskap. Över huvud taget måste kunskaperna om de tecknade språken fortfarande sägas vara begränsade, beroende på att forskningen om dessa språk är mycket ung. Det första moderna språkvetenskapliga verket om (amerikanskt) teckenspråk publicerades först 1960 och forskning om det svenska teckenspråket började på 70-talet. Idag förekommer forskning i uppskattningsvis ett tjugotal länder. En svensk föregångare till det nutida vetenskapliga studiet av teckenspråk var den döve skräddaren Oskar Österberg, som 1916 gav ut den första boken om svenska teckenspråket, "Teckenspråket", i vilken 380 tecken beskrivs bl.a med hjälp av fotografier.

I bokens inledning ges talrika prov på Österbergs utomordentliga förmåga att analysera sitt eget, då helt outforskade språk. Österberg fick dock inte möjlighet att fortsätta sitt pionjärarbete. Han dog 1921 vid 36 års ålder. Den här föreläsningen tillägnas minnet av Oskar Österberg.

Forskningen om de olika teckenspråken visar att tecknade språk har samma principiella uppbyggnad som talade språk. De har ett lexikon, dvs en uppsättning konventionella symboler och en grammatik, alltså regler för symbolernas användning. Tecken är precis som ord uppbyggda av sublexikala element, i detta fall inte vokaler och konsonanter, utan handformer, lägen, rörelser. Att symbolerna utgörs av kombinationer av en begränsad uppsättning element har möjliggjort skapandet av alfabetsliknande transkriptionssystem även för tecknade språk - för dokumentation och lexikografiskt arbete oumbärliga verktyg.

Ett teckens grundstruktur kan beskrivas som att en eller två händer (artikulator) utför en rörelse (artikulation) i ett visst läge (artikulationsställe). Tvåhandstecken har antingen dubbel artikulator, vilket innebär att händerna utför samma rörelse samtidigt (fig. 1) eller växelvis (fig. 2), eller enkel artikulator med den andra handen som artikulationsställe (fig. 3). Distinktionen höger -- vänster är inte relevant för teckenstrukturen, dvs. den tecknandes dominanta hand utför rörelsen i tecken med enkel artikulator - i regel lägger man ö.h.t inte märke till om en tecknande person är höger- eller vänsterhänt. Utöver den manuella delen ingår i många tecken även en oral komponent, som t.ex. i ett tecken som översätts till svenska med frasen "för säkerhets skull" (fig. 4). Förutom dessa genuint teckenspråkliga munrörelser finns tecken vars orala komponent är ett lån från svenska

1. möte 2)

2. inte ha lust

3. möjlig

4. för säkerhets skull

språket, något som särskilt utmärker teckenspråkets substantiv.

Via handalfabetet kan svenska ord lånas in, dels permanent i form av bokstaverade tecken, med vilket avses kraftigt reducerade, teckenliknande former, dels tillfälligt i form av mer fullständigt återgivna ord, t.ex. namn och facktermer. - Det svenska handalfabetet skapades f.ö. av Manillaskolans grundare, Pär Aron Borg, och överfördes på 1820-talet till Portugal när Borg på inbjudan av landets regent vistades där för att starta undervisning av döva. Svenska handalfabetet har även använts i Finland (från mitten av 1800-talet till 1960-talet då Finland beslöt att övergå till det internationella handalfabetet).

Majoriteten av tecknen i svenska teckenförrådet är inhemska, men ett fåtal tecken är lån från andra tecken-

språk, exv. tecknet för 'lingvistik' som är av amerikanskt ursprung. Via döva invandrare förmedlas namn för personer och platser från andra teckenspråk, förhållandevis färska exempel är tecknen för 'Saddam Hussein' och 'Kuwait' (fig. 5 och 6). Som exempel på lån i andra riktningen kan nämnas att det svenska tecknet ATTITYD (fig. 7) upptagits i det brittiska teckenspråket. Den i övrigt synnerliga sparsamma inlåningen av tecken från andra språk förklaras delvis av tecknat språks möjligheter att skapa nya, motiverade teckenformer med utgångspunkt i visuellt uppfattbara företeelser såsom form och rörelse. I äldre beskrivningar av teckenspråk är det just det ikoniska draget som betonats, snarare än de rent språkliga, strukturella aspekterna, så t.ex. ägnar Wilhelm Wundt en sådan teckenbeskrivning stort utrymme i sin *Völkerpsychologie* från 1911.

5. Kuwait

6. Saddam Hussein

7. attityd

Den i talade språk vanliga typen av morfologisk process, som innebär att affix, som t.ex. ändelser, fogas till en stam, förekommer inte i teckenspråket. Dess morfologi utmärks istället av inre modifikation av tecknets form såsom förändring av rörelsens art eller riktning och av reduplikation, dvs olika typer av upprepningar. Genom förändring av tecknets rörelseriktning uttrycker t.ex. vissa verb skillnader i perspektiv på ett sätt som liknar distinktionen aktiv - passiv form i svenska språket: tecknet som betyder 'påverka' anger med framåtriktad rörelse den agerandes perspektiv, med en inåtgående rörelse den påverkades perspektiv ('bli påverkad'). Hur kontraster i rörelseantal och rörelsekvantitet utnyttjas visar t.ex. en uppsättning par av betydelsebesläktade verb och substantiv ('stänga': 'dörr') där verben utförs med en eller flera längre, mjukare rörelser, medan substantiven har korta, upprepade rörelser.

Ett fåtal substantiv har särskilda pluralformer, men f.ö. är klassen formfattig. Den rikaste morfologin har verben som bl.a. genom olika typer av reduplikation uttrycker skillnader i antal händelser och/eller antal deltagare, t.ex. tecknet FRÅGA (fig. 8) i betydelsen 'fråga en person' (med en enkel rörelse framåt), 'fråga många' (med horisontell rörelse), 'fråga om och om igen' (långsam reduplikation), 'många frågar en person' (reduplikation med dubblering av artikulatorn), 'många frågar en person om och om igen' (långsam reduplikation med dubblering av artikulatorn), 'bli tillfrågad om och om igen av olika personer' (reduplikation med dubblering av artikulatorn, växelvisa rörelser inåt).

Ett annat exempel på verbmorfologins komplexitet är de s.k. polysyntetiska konstruktionerna. I talade språk utmärks sådana av att ett stort antal grammatiska affix (liksom även vissa lexikala morfem) fogats till en verbrot varvid en hel sats innehåll kan uttryckas av ett enda

8. fråga

9. flera personer sitter...

ord. I teckenspråkets polysyntetiska konstruktioner är det istället de sublexikala elementen, dvs handformerna, lägena och rörelserna som får affixstatus och blir bärare av de delbetydelser som tillsammans ger tecknets komplexa innehåll. Konstruktioner av den här typen kan ha betydelser i stil med 'flera tvådimensionella föremål befinner sig i oordning på en horisontell yta' eller 'flera personer befinner sig i sittande ställning i rad vända bort från en iakttagare' (fig. 9). Former av den här typen har ett visst ikoniskt drag, men den horisontella rörelsen i det sista exemplet där händerna förs åt varsin sida uttrycker inte 'förflyttning' utan antal personer, alltså 'flertal'.

När det gäller teckenspråkets satsstruktur är kanske det mest iögonenfallande draget den rika förekomsten av simultana, icke-manuella signaler. Många syntaktiska konstruktioner kännetecknas av kombinationer av olika

icke-manuella signaler som ögonbryns- och huvudrörelser, förändring av blickriktning, ögonens öppningsgrad och blinkningar. En ja-nej-fråga, har samma teckenföljd som en påståendesats, men har höjda ögonbryn och längre duration hos sista tecknet, medan en frågeordsfråga (i regel inledd med ett interrogativt tecken som VEM, NÄR, VAR) har sammandragna ögonbryn. En relativsats markeras med höjda ögonbryn, hakan indragen och vanligtvis kisande ögon.

Samtidigt med dessa grammatiskt bestämda ansiktsuttryck kan givetvis också attityd- och känslouttryck förekomma, uttryck som anger den tecknandes känsloläge eller inställning till det sagda (som t.ex. förvåning eller tvivel). Men mycket av det som en icke teckenspråkskunnig person uppfattar som "levande mimik" eller "grimaserande" har alltså visat sig vara regelmässigt återkommande syntaktiska markörer vars användning bestäms av språkliga regler. Kanske är det detta Oskar Österberg har i åtanke när han i inledningen till sin teckenbok skriver att det finns personer

"som böra öva kontroll över sin mimik, så att den icke går över de gränser som teckenspråket som ett fast språk uppdrager".

Teckenspråket har förutom den tidsmässiga utsträckningen också utsträckning i rummet, vilket gör att inte bara tecknens ordningsföljd, utan också deras rumsliga placering, har kommit att få språklig funktion. Så kan de företeelser som omtalas, t.ex. personer eller platser, tillordnas riktningar eller positioner i området framför den tecknande. Till dessa kan man sedan hänvisa med pekningar eller genom att modifiera rörelseriktningen hos efterföljande verb. Så kan t.ex. slutpunkten för rörelsen i tecknet FRÅGA varieras och därigenom anger verbformen (den tänkta) mottagaren av frågan.

Förekomsten av processer som reduplikation och icke-manuella grammatiska markörer är inte unik för svenska teckenspråket. Några mer omfattande jämförande studier av teckenspråk har inte gjorts, men att döma av de beskrivningar som föreligger förefaller de i påfallande hög grad utnyttja likartade strategier, såväl när det gäller skapandet av nya symboler, som inom morfologi och syntax. På sikt kommer forskningen givetvis att ge större insikt i vad som utmärker tecknat språk i motsats till talat, men också för den allmänna språkteorin är teckenspråksforskningen relevant, då den kan bidra till för vår förståelse av människans språk. En av dem som tidigt påpekat detta är Leibniz, så Oskar Österberg är i gott sällskap när han i sin bok Tystnadens folk från 1918 skriver att:

"Ett djupare studium av teckenspråket skulle säkerligen medföra mången ändring av uppfattningar om vad ett språk är".

Österbergs insikt här är dessto mer imponerande som teckenspråket på hans tid (och fortfarande långt in på 70-talet) inte erkändes som ett språk. I enlighet med ett beslut på den internationella dövslärarkongressen i Milano 1880 upphörde man att använda det som undervisningsspråk. Drygt 40 år senare tvingas Österberg i sin bok Tystnadens folk konstatera att

"Det vill synas som om världens dövstumslärare icke anse teckenspråket såsom ett för dövstumma tjänligt och nyttigt språk, utan snarare såsom ett ogräs, som måste utrotas. Det anses förhindra eller förkväva talundervisningens långsamt spirande resultat, eller i allmänhet hämma de dövstummas utveckling. Detta har lett till att man vid dövskolorna fråntagit de dövstumma deras naturskänk. Ännu idag kämpa de dövstumma för att skydda sitt språk, vars värde de varit i tillfälle att pröva.

(....)

Dessutom synes det som om man ej tillräckligt utrett teckenspråkets nyttiga eller skadliga sidor, innan man tog på sitt ansvar det andliga mord, som dess undertryckande innebar."

Den situation Österberg beskriver råder i dag på de allra flesta håll i världen. Teckenspråken erkänns inte som fullvärdiga språk, de sägs bl.a. "sakna grammatik" och "omöjliggöra ett abstrakt tänkande". En av de allvarligaste konsekvenserna av dessa missuppfattningar är just att teckenspråken inte används inom undervisningen, vilket leder till att döva får bristande färdigheter i den hörande majoritetens språk och därmed kraftigt begränsade möjligheter till kunskapsinhämtande via det skrivna språket.

Sverige betraktas idag som ett föregångsland när det gäller teckenspråkets ställning. Genom ett beslut av riksdagen 1981 har Sverige som första land i världen officiellt erkänt teckenspråket som dövas modersmål och dövas rätt till tvåspråkighet avseende teckenspråk och svenska. Svenska teckenspråkets ställning är unik internationellt sett också genom att läroplanen för specialskolan för döva och hörselskadade föreskriver teckenspråk som undervisningsspråk vid sidan av svenska språket och att det är universitetsämne med utbildning på grund- och forskarnivå.

Svenska teckenspråket har alltså numera samhällets stöd och dess ställning förefaller idag vara ohotad. Inom den teckenspråkiga minoriteten kan ändå en viss oro märkas, både för att man ska förlora de uppnådda positionerna, men också för att majoritetsspråket ska komma att få ett ökat inflytande på teckenspråket. Det senare beror dels på tidigare försök att påverka språket i riktning mot svenskan (särskilt under 70-talet då läroplanen för

dövskolan föreskrev att teckenspråk endast fick förekomma under förutsättning att det beledsagade talet), men det beror även på förekomsten av mer spontant uppkomna blandformer mellan teckenspråk och svenska. Sådana pidginliknande, formfattiga teckenspråksvarianter utmärker särskilt hörande inlärares kommunikation, men även döva kan ses förenkla sitt teckenspråk på ett likartat sätt, ett slags "foreigner talk", för att underlätta för en hörande samtalspartner. Till en liknande blandning av tal och tecken har Oskar Österberg, som här får sista ordet, följande kommentar:

"Inom en del länder användes en blandning av tal och tecken. Verkan därav kan vara ohygglig, och åsynen av ett sådant språk är allt annat än estetisk. Under dövsstumkongressen i Stockholm 1912 måste förf. gå bakgator för att slippa stöta samman med de sålunda samspråkande norrmännen och finnarna. Medan ett rent teckenspråk, i synnerhet det svenska förflyter lungt och behagligt, verkar ett blandspråk såsom ett språk i invaliditet, där tal och tecken stödja varandra under tumlande framåt som på träben och kryckor. Man måste känna en verklig förtrytelse mot dem, som vilja utstyra de dövsstumma med detta monstrum till språk. Rent tal-språk eller rent teckenspråk skall det vara." (1918:80)

Fotnoter

- 1) Publiceras även i Studier i modern språkvetenskap, Ny serie, volym 10, 1993, utg. i samverkan med Nyfilologiska sällskapet i Stockholm. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- 2) Teckendemonstrationer: Tomas Hedberg
Fotograf: Yngve Fransson

* * *

"Svenska teckenspråket är det primära språket för ca 8000 döva och gravt hörselskadade personer, men modersmål i egentlig bemärkelse bara för döva som har döva föräldrar samt för hörande barn till döva, teckenspråkiga föräldrar. Dessutom inlärs teckenspråk som andra språk av döva invandrare, av vuxendöva, dvs. personer som förlorat hörseln i vuxen ålder, av hörselskadade och av hörande personer som t.ex. genom yrkesverksamhet eller släktskap kommer i kontakt med döva. I Sverige finns ca 300 teckenspråkiga dövblinda personer." (ur artikeln dövas teckenspråk, Nationalencyklopedin, 1991)

I serien
FORSKNING OM TECKENSPRÅK (FOT)
har hittills följande nummer utkommit:

*I 1976	Ahlgren, I:	Rapport om planering och förarbete i projektet "Tidig språklig kognitiv utveckling hos döva och gravt hörselskadade."	32 s.
*II 1978	Bergman, B: Ulfsparre, S: Ahlgren, I:	The first national symposium on signlanguage research and teaching. Teaching sign language to hearing parents of deaf children. Early linguistic cognitive development in the deaf and severely hard of hearing.	15 s.
*III 1979	Bergman, B:	Dövas teckenspråk - en inledning.	43 s.
*IV 1978	Bergman, B:	Current developments in sign language research in Sweden.	7 s.
*V 1979	Ahlgren, I:	Om språkutveckling hos hörande och döva.	12 s.
VI 1980	Ahlgren, I	Projektet "Tidig språklig kognitiv utveckling hos döva och gravt hörselskadade": Arbetssätt och erfarenheter. Döva barn och vuxna döva.	28 s.
VII 1980	Ahlgren, I:	Döva barns teckenspråk	26 s.
VIII 1982	Wallin, L:	Sammanstatta tecken i svenska teckenspråket	27 s.
IX 1982	Ozolins, B:	Lördagsskolan 1977-1978	20 s.
X 1982	Bergman, B:	Teckenspråkstranskription.	43 s.

*XI	1982	Bergman, B:	Sign Typology.	21 s.
			Verbs and Adjectives: Some	13 s.
			Morphology Processes in Swedish Sign	
			Language.	13 s.
			On Localisation in the Swedish Sign	17 s.
			Language.	
			Några satstyper i det svenska	
			teckenspråket.	
XI:2	1982	Bergman, B:	Några satstyper i det svenska	17 s.
			teckenspråket.	
XII	1982	Svartholm, K:	Döva och samhällets skrivna språk. En	70 s.
			forskningsöversikt och en tillbakablick.	
XIII	1984	Ahlgren, I:	Döva barn och skriven svenska	43 s.
*XIV	1984	Bergman, B:	En jämförelse mellan dynamiska och	14 s.
			statiska satser i svenska och	
		Bergman, B	teckenspråk.	11 s.
		& Wallin, L:	Satsstruktur i det svenska teckenspråket.	
		Bergman, B:	Verb och adjektiv: Några morfologiska	12 s.
		Ahlgren, I:	processer i svenska teckenspråket.	11 s.
			Persondeixis i svenska och i	
			teckenspråk.	
XV	1987	Thurén L:	Döva i Sverige – en delkultur?	22 s.
XVI	1989	Hedberg, T:	Persontecken. Deras härkomst,	63 s.
			bildningssätt och användning.	
XVII	1992	Bergman, B:	Teckenspråket – Ett svenskt	13 s.
			minoritetsspråk	
XVIII	1994	Mesch, J:	Dövblindas teckenspråk. En pilotstudie.	26 s.
XIX	1995	Bergman, B:	Manuell och ickemanuell negation i	19 s.
			svenska teckenspråket	
XX	1996	Ahlgren, I:	Om dövblindfödda barns möjlighet till	18 s.
			språkutveckling.	
XXI	1998	Ahlström, M & Svartholm, K:	Barndomshörselskadades erfarenheter	42 s.
			och upplevelser av tvåspråkighet. En	
			pilotstudie	

VIDEOGRAM

I	1981	Bergman, B & Wikström	Svenska handalfabetet och bokstaverade tecken. (Svartvitt, utan ljud)	49 m.
		L-Å:	Kopieringskostnad 150:- plus kassettkostnad	15 s.
			Tryckt supplement till Videogram I med innehållsbeskrivning.	
II	1985	Wallin, L:	Icke-manuell anaforisk referens i svenska teckenspråket. (Färg, med tolkning till svenskt eller engelskt tal)	126 m.
			Kopieringskostnad 150:- plus kassettkostnad	11 s.
			Tryckt supplement till Videogram II med innehållsbeskrivning.	12 pp.
			Printed supplement for the video 'Non-manual anaphoric reference in Swedish Sign Language'	

Nya häften i FOT-serien aviseras i de nordiska dövtidningarna.

Beställningar sänds till:

Stockholms universitet, Institutionen för lingvistik, 106 91 Stockholm.

(Tel. 08 - 16 23 47; texttelefon 08 - 15 81 13, e-post: exp@ling.su.se)

Faktureringsavgift, porto samt ev. moms tillkommer.

Häften får kopieras under förutsättning att också omslagssidan kopieras.

*** Numret är slut.**

ÖVRIGT

Ahlgren, I & Bergman, B
(eds):	Papers from the first international
symposium on sign language research.
Leksand: SDR, 1980.	299 pp.
Ahlgren, I & Björneheim, B:
Ahlgren, I:	Tvåspråkighet och dövläroverutbildning.
Lingvistik och språkundervisning.
Särtryck ur Nordisk tidskrift för
dövundervisningen, nr 1, 1981.	17 s.
Bergman, B:	Studies in Swedish Sign Language
(Sammanfattning av FOT nr III, X och XI)
1982.	30 s.
Brennan, M:	Word Formation in British Sign Language.
Stockholm University	205 pp.
Wallin, L:	Polysyntetiska tecken i svenska
teckenspråket. Stockholms universitet,
Institutionen för Lingvistik, 1994	161 s.
Wallin, L:	Polysynthetic Signs in Swedish Sign
Language, English summary of
Polysyntetiska tecken i svenska
teckenspråket. Stockholms universitet,
Institutionen för Lingvistik, 1994.	22 pp
Wallin, L:	Polysynthetic Signs in Swedish Sign
Language, English edition of the full
dissertation. Institute of Linguistics,
Stockholm University, 1996	165 pp
Mesch, J:	Teckenspråk i taktil form - turtagning och
frågor i dövublindas samtal på teckenspråk.
Stockholms universitet, Institutionen för
Lingvistik, 1998	235 s.